

Karel Komárek

Čep, Durych

a několik
příbuzných

INTERPRETAČNÍ STUDIE

[]

{itera
ibera

**Karel
Komárek
Čep, Durych
a několik
příbuzných**

*l*itera
*l*ibera

Vydavatelství Filozofické fakulty
Univerzity Palackého v Olomouci

[]

Recenzovali: doc. PhDr. Jiří Kudrnáč, CSc.
doc. PaedDr. Iva Málková, Ph.D.

Edice Litera libera, sv. č. 1
Edici řídí doc. Erik Gilk, Ph.D.

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře udělené roku 2014 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, programu V. Excellence, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci: Podpora publikační činnosti akademických pracovníků Filozofické fakulty Univerzity Palackého.

© Karel Komárek, 2014
© Univerzita Palackého v Olomouci, 2014
1. vydání
ISBN 978-80-87895-04-7

[]

Obsah

Úvod • 7

I Jan Čep • 11

Finále beletrie • 11

Křesťanský myslitel • 17

Souvislosti epiky a esejistiky • 21

II Jaroslav Durych • 27

Paní Anežka Berková – pokus o porozumění „skandálnímu“ románu • 27

Služebníci neužiteční – solitér v české historické próze 2. poloviny 20. století • 30

Sacrum et profanum – rodová kronika *Kouzelný kočár* • 35

Plížení a pouti Evropou – cestopisy • 42

Publicistika – mezi uměním a žurnalistikou • 48

Samizdatové sborníky publicistiky • 56

Expresionistické rysy fejetonů z Podkarpatské Rusi • 61

Neúspěšný dramatik • 65

Pojmenování žen • 70

Obraz první světové války • 75

„Hle, jak se milují!“ Vztahy mezi řeholemi v uměleckém zobrazení • 84

Vidění mučednictví • 89

Historická variace autorova vidění – valdštejská próza *Kurýr* • 95

V izolaci 50. let • 99

Typ katolictví • 106

III Jaroslav Mazáč • 113

Kosmické meditace • 113

Postmoderna versus katolický básník • 119

IV Zdeněk Rotrekl • 125

K jazykové a textové výstavbě básní • 125

Básnické Credo • 130

Románové „obouvání paměti“ • 131

Příběhy ze země Hakeldama • 134

V Pavel Švanda • 137

Meze výpravné prózy – *Portréty* • 137

Román, který byl a nebyl • 140

Předurčení k svobodě – *Libertas a jiné sny* • 143

Naděje skrytá v soustředění – *Zkušenosti* • 144

Hovory k sobě – *Věčný nedostatek věčnosti* • 145

Básnická antropologie • 149

VI Albert Vyskočil • 165

Umění kritikovo a básníkovo • 166

Tvorba ne z vlivů, ale z inspirace • 167

Katolická literatura, nebo literatura katolíků? • 169

Od sv. Františka ke sv. Ignáci • 170

Svědék objevu literárního baroka • 171

Interpretační podněty • 172

Závěr • 173

VII Jan Žáček • 175

Historické prózy • 175

Epilog díla • 179

Bibliografická poznámka • 183

Literatura • 187

Rejstřík • 199

Resumé • 205

Úvod

„Dělení knih konce není,“ jak praví Písmo ve starobylém překladu, a stejně tak nepřestávají vznikat výklady knih. Interpret si vybírá texty primárně podle svého čtenářského zájmu: slohové úkoly na dané téma asi nejsou v této oblasti myšlení o literatuře obvyklé; jiná věc jsou objednané posudky a recenze. Také díla komentovaná v následujícím souboru byla vybrána podle osobního vkusu, i když základem tohoto výběru je to, co mají zvolení autoři společné.

Zájem o literaturu spirituální orientace u nás trvá; už to není móda ani splácení dluhu jako v prvních letech po pádu komunistické cenzury; už máme potřebný odstup, aby se dále rozvinul vyvážený pohled. O autorech probíraných v této knize bylo řečeno mnoho, ale samozřejmě ne všechno, a také následující výklady mohou říct jenom něco. Přesto tu byla snaha číst jejich díla nově a postřehnout zatím nevytvořené nebo nezdůrazněné prvky jejich celkového smyslu.

Metoda výkladu nebyla předem vyhraněna a spíš se utvářela při analýze jednotlivých textů. Neukázal se jako vhodný ten přístup, kdy se vychází pouze z textu a už z ničeho jiného: při takových výkladech se může stát, že interpret je v textu poněkud uvězněn. Zdálo se užitečné brát v úvahu také vnější souvislosti, samozřejmě pokud se v textu promítají. Jindy se zase osvědčilo zastavit se podrobněji u výrazové roviny, pokud významným způsobem souvisí s celkovým smyslem výpovědi, nebo přímo uplatnit pohled filologický.

Seďm vybraných autorů tvoří duchovní společenství, jehož základem je křesťanský pohled na svět. Všichni se výslovně přihlásili ke katolické víře a v době státem řízeného pronásledování církve za

to v různém stupni trpěli. Jinak je to příbuzenství velmi volné: jejich umělecké postupy, a dokonce jejich vztahy k společnému vyznání se navzájem liší. Někteří z nich na tyto vzájemné rozdíly konkrétně poukazovali a někdy spolu také polemicky diskutovali. Ale to společné přesto zůstává jako jednotící. A předpokladem porozumění jejich dílu nebo aspoň výhodou je porozumění jejich duchovní orientaci.

Spirituálně orientované české literatuře se věnovalo nebo věnuje mnoho znalců: z nich v tomto stručném úvodu připomenu jenom některé. Jaroslav Med v řadě studií a recenzí představil klasické i méně známé křesťanské autory a speciálně ve statích *Ke zdrojům spirituality v moderní české literatuře* a *Křesťanský existencialismus v české kultuře* zasadil tuto linii do kontextu tzv. moderních básnických směrů i do mezinárodních souvislostí.¹ Mojmír Trávníček se zasloužil jako editor o nejprve samizdatové a později knižní zpřístupnění díla Čepova, Demlova, Zahradníčkova a dalších a byl zároveň jejich pozorný interpret: název výboru jeho studií *Sdílet věčné*² je mimochodem výstižná zkratka, která charakterizuje postoj křesťanský orientovaného umělce. Z dalších zdrojů pro tuto oblast můžeme doporučit řadu sborníků *Literatura určená k likvidaci*³ a sborník *Víra a výraz*⁴. V roce uspořádání našeho souboru se objevily dvě monografie věnované dílu Jana Čepa: jednu vydal ve francouzštině Jan Zatloukal⁵, druhou česky Tomáš Kubíček⁶.

V jednotlivých kapitolách se celkem volně střídají názvy *literatura spirituální orientace*, *křesťanský zaměřená literatura*, *katolický*

1 MED, J. *Od skepse k naději. Studie a úvahy o české literatuře*. Svitavy: Trinitas, 2006, s. 101–105 a 163–168.

2 TRÁVNÍČEK, M. *Sdílet věčné*. Olomouc: Periplum, 2002.

3 NOVÁKOVÁ, L. (ed.) *Literatura určená k likvidaci*. Praha: Obec spisovatelů, 2004. VÁLEK, V. (ed.) *Literatura určená k likvidaci II, III, IV*. Praha: Obec spisovatelů, 2006, 2009.

4 KUBÍČEK, T. – WIENDL, J. (eds.) *Víra a výraz. Sborník z konference „...bývalo u mne zotvíráno...“ Východiska a perspektivy české křesťanské poezie a prózy 20. století*. Brno: Host, 2005.

5 ZATLOUKAL, J. *L'exil de Jan Čep. Un écrivain tcheque en France*. Paris: Institut d'études slaves, 2014.

6 KUBÍČEK, T. *Dvoji domov Jana Čepa*. Brno: Host, 2014.

básník apod. Nezdálo se potřebné je v tomto rozmanitém souboru sjednotit, i když nejsou všechny optimální. Ostatně jsou to spíš charakteristiky než termíny.

I

Jan Čep

Finále beletrie

Beletristické dílo Jana Čepa (1902–1974) se od počátku až do konce vyznačuje podivuhodnou myšlenkovou a výrazovou jednotou. Nicméně i ono postupně podléhá vlivům hluboké proměny lidstva a světa, ke které došlo během 20. století. Právě autorovy prózy ze 40. a 50. let, ať už vydané před odchodem do exilu (knihy *Tvář pod pavučinou*, 1941 a *Polní tráva*, 1946), nebo po něm (soubor *Cikáni*, 1953 a dvě kratší prózy *Květnové dni*, 1954 a *Tři pocestní*, 1956), svědčí o nástupu nových časů a nových tragédií. Čepova beletrie jistě poskytuje z velké části obraz už zašlého světa patriarchálního venkovského řádu, ale ve svém finále se střetla s novými poměry, které přinášely zkázu a nesvobodu v dosud nevídaných rozměrech.

Celá sbírka *Tvář pod pavučinou* a většina próz *Polní trávy* tkví ještě svými náměty na autorově rodném hanáckém venkově, v ovzduší „modré a zlaté“, což byla Čepova jedinečná metafora vystihující pozemský a nebeský pól lidské existence. Zde byl Jan Čep opravdu doma jako člověk i jako tvůrce. Mnohé postavy obou sbírek byly inspirovány skutečnými vzory žijícími v tomto časoprostoru (např. příběh Tomáše Suchomela z titulní prózy *Polní trávy* líčí zážitky Čepova děda, který se účastnil prusko-rakouské války roku 1866) a některé zvláště silně vzpomínky zde autor zpracoval už podruhé (scénu pouti na Hostýn najdeme jak v *Polní travě*, tak v knize *Děravý plášť* z roku 1934). Aktéři těchto próz se během svého života a zvláště v jeho závěru smiřují s údělem vlastní pomíjivosti a v tomto smíření zároveň nacházejí odvahu k přijetí perspektivy věčného života. To naznačuje i titul *Polní tráva*, ve

kterém se naráží na biblické přirovnání člověka k bylině, která ráno kvete a večer vadne: „Podobají se pučící trávě: zrána kvete a bují, večer je zkosena a vadne“ (Žalm 90,5–6).

Ale nové formy zla pronikly i sem a poznamenaly Čepovo umělecké vnímání i vyjadřování. Už v *Polní trávě* se objevuje tematika druhé světové války a je velmi nápadné, jak s ní Čep rozpačitě zápasí, jak je i při detailní znalosti nové reality poněkud vyveden ze svého suverénního epického klidu. Ukazuje to próza *Setkání*, příběh gymnaziálního profesora, který v totálním nasazení potká svou oblíbenou studentku a je zaskočen tím, jak se tato plachá slušná dívka změnila v cizím prostředí v mravně bezostyšnou osobu. Cítíme, že tím příběhem, jakých se tehdy jistě dělo mnoho, je zaskočen především sám autor. Úzkost, která ho jako rodná sestra provázela dosavadním dílem, se nyní naplnila a neznámé hrůzy, kterých se on často obával v prorockých vizích („lidstvo horlivě střádá látky k pohromám daleko strašnějším,“ napsal už počátkem 30. let v závěru novely *Jakub Kratochvíl*),¹ skutečně přišly. Jenže pohyb světa nešlo ignorovat. Jak autor reagoval?

Téma domova, přesněji řečeno opouštění domova, zaznívá výrazně v celém Čepově díle; hrdinové většiny jeho próz také prožívají určitou emigraci, když odcházejí z rodného kraje a v důsledku toho pocítují ztrátu životního řádu, který pro ně představovalo prostředí tradičního venkova. Vyhnanství tedy pro Čepa nebyl jen osobní zážitek, ale také jedno z hlavních témat jeho tvorby.

Beletristické dílo, které Čep vytvořil v emigraci, není příliš rozsáhlé. Jde všehovšudy o šest kratších próz, napsaných v prvních letech autorova exilu, konkrétně 1948–1956. Tím se jeho beletristická tvorba definitivně uzavírá a Čep se až do svého těžkého onemocnění koncem 60. let věnuje především esejistice a vzpomínkovým textům. Přechod od beletrie k esejí má v jeho spisovatelském kurikulu svou logiku. Jednak byl esej základním žánrem, kterým Čep jako pracovník Rádia Svobodná Evropa promlouval ke svým posluchačům. Dále je třeba konstatovat, a Čep to sám přiznává v autobiografickém esejí *Sestra úzkost*, že v zahraničí nebyl o jeho prózy zájem a on sám se marně nebo jen s malými úspěchy snažil je prosadit: „Dělal jsem si iluze; měl jsem v hlavě román, který jsem chtěl napsat francouzsky, ale brzy jsem si uvědomil, že ve

1 ČEP, J. *Dvojitý domov*. Praha: Vyšehrad, 1991, s. 235.

Francii a hlavně v Paříži mají lidé jiné starosti než poslouchat můj tlumený hlas a mou melodii pravděpodobně příliš nevtíravou.² Čepova autokritická charakteristika tu výstižně naznačuje, že příčiny neúspěchu jeho beletristického díla spočívaly také ve způsobu jeho vyjadřování, tedy „uvnitř“ literárního textu. A nakonec, což považujeme za rozhodující, mělo svůj vliv i odtržení spisovatele od jeho milovaného rodného kraje, který byl živnou půdou jeho zážitků a námětů. Připomeňme pro srovnání jeho významnou prózu *Jakub Kratochvíl* z předválečné knihy *Letnice*: tu psal Čep také v cizině, a shodou okolností právě ve Francii, do které pak v roce 1948 emigroval. Jenže tenkrát ještě nebyl od svého domova definitivně odříznut a jeho beletristická tvorba měla před sebou další perspektivy. Po odchodu do exilu se ovšem situace změnila a Čepovy prózy z této doby jsou dokladem přelomu v jeho uměleckém osudu. Jsou velmi konkrétní a explicitní reakcí na proměny světa za druhé světové války a po nástupu komunismu a vznikly přímou beletrizací autorových zážitků, tedy i jeho emigračních zkušeností.

Nejprve tedy samo téma emigrace. Čep je zpracoval v próze *Před zavřenými dveřmi*, kterou zařadil do knížky *Cikáni*. Pocit vyhnanství je tu ilustrován vcelku banální příhodou českého emigranta, který se pozdě v noci nemůže dozvonit do zamčeného hotelu a musí až do rána bloudit pařížskými ulicemi. K tomu se druží ještě další a tragičtější pocit: že emigrant zůstává cizincem i ve své nové vlasti, kam odešel za svobodou. Ústřední postava prózy se totiž do hotelu vrací z jakéhosi slavnostního shromáždění, na kterém se emigranti setkali s místními politickými činiteli a z jejich pokrytecké blahosklonnosti vytušili, že nejsou tak docela vítanými hosty. Vzpomeneme-li si nad touto pasáží na román Egona Hostovského *Dobročinný večírek* (1958), není to náhoda. Kromě podobného tématu a základního pocitu obou autorů můžeme upozornit na to, že Čep a jeho manželka přeložili *Dobročinný večírek* do francouzštiny (překlad vyšel roku 1959 v Paříži). A přestože povídka *Před zavřenými dveřmi* není úplně posledním beletristickým textem Jana Čepa, můžeme ji považovat za symbolickou tečku na konci dlouhé řady jeho próz. V jejím závěru hrdina usne na lavičce v parku a ve snu se přenese do zahrady svého rodného domu na hanáckém venkově. Potká tam svou matku a modlí se s ní Zdrávas. (Připomeňme, že v době vzniku povídky

2 ČEP, J. *Poutník na zemi*. Brno: Proglas, 1998, s. 215.

Čepova matka ještě žila v jeho rodných Myslechovicích.) Tohle bylo finále Čepovy beletrie, a teď se podívejme na počátek. První povídka Čepovy první knížky *Dvojí domov* (1926) se také odehrává na této zahradě. Malý Jeník se maminky ptá ryze dětským způsobem na tajemství světa a vesmíru, maminka ho uklidňuje a povídka končí slovy:

*Pak spadly její ruce do klína a celá její bytost se vzňala modlitbou, aby Bůh neopouštěl její dítě, až nebude stačit k jeho utišení příklad její důvěry.*³

Motiv matčiny modlitby v rodném domově tedy rámuje Čepovu beletristickou tvorbu a tím symbolizuje její vnitřní jednotu.

Knížka *Cikáni* obsahuje ještě prózy *Cikáni*, *Tajemství Kláry Bendové* a *Ostrov Ré*. Titulní povídka *Cikáni* napsal Čep nejprve francouzsky pro časopis *Terre humaine*. Vzpomíná v ní na zážitek z časů německé okupace, kdy pobýval v rodných Myslechovicích a kdy se blízko této vesnice usadil tábor kočujících cikánů. Autor s hrůzou sleduje, jak okupační úřady nejprve zavádějí pro cikány pracovní povinnost a pak je jako rasově nečisté vyvážejí do koncentračního tábora. Tato povídka se ještě celá odehrává v tradičním dějišti většiny Čepových próz, a možná proto její styl a výraz nejvíce odpovídají autorovým textům napsaným před odchodem do exilu. Všimněme si třeba věty z líčení velikonoční bohoslužby:

*Zářící baldachýn se dal na cestu kostelem plným květin, uprostřed rozbolavělých srdcí, v kterých pučela ještě jednou nesmrtelná radost.*⁴

K této větě bychom našli řadu paralel ve starších Čepových prózách, mimo jiné v povídce *Poslední Velikonoce* z knihy *Děravý plášť* (1934):

*Potom se průvod hnul za cinkotu zvonků a vlání korouhví ven z kostela a srdce se vzdouvalo tajemnou radostí jako bělostný baldachýn, do kterého se opíral teplý vítr.*⁵

3 ČEP, J. *Dvojí domov*. Praha: Vyšehrad, 1991, s. 14.

4 ČEP, J. *Polní tráva*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 317.

5 ČEP, J. *Dvojí domov*. Praha: Vyšehrad, 1991, s. 328.

Na druhé straně v próze *Cikáni* objevíme, přestože vznikla před víc než padesáti lety, nečekané souvislosti s naší současnou realitou – například skvělé vystižení přirozených vlastností cikánského etnika, ve kterém zároveň tušíme umělce spontánní sympatii k jejich nespoutanému životu:

A tak bylo jednoho dne vidět ty svobodné a neukázněné bytosti, jak zvedají znechuceně lopatu a krompáč na silnici a na železničních tratích, ohýbajíce nesnadno hřbet nad nezvyklým úkolem [...] Aby cikán pracoval jako druzí, to se přičilo přírodě; to jako by krásné divoké zvíře nosilo břemena nebo šlapalo kolo.⁶

Námět povídky *Tajemství Kláry Bendové* – tragická smrt mladé dívky po příchodu sovětských vojáků v květnu 1945 – je velmi vzrušující až senzační, a přece se ho Čep zmocnil neobyčejně decentně. Samotnou hrůznou událost podává jen v náznaku. Důležité ovšem je, že touto prózou připomněl případ, kterých se tenkrát jistě odehrálo větší množství, ale které kupodivu byly jen málokdy zpracovány literárně, ačkoli přímo volají po baladickém nebo dramatickém vyjádření. Mimochodem: baladický příběh mladé dívky, která se jde projít a venku nečekaně potká svou tragickou smrt, najdeme už v Čepově jediném románu *Hranice stínu* (1935), ovšem ještě bez politického kontextu, a jeho podání je v obou prózách dost podobné.

HRANICE STÍNU:

„Mami, já jdu trochu do vsi,“ řekla Jiřina pootevřevši dveře, ale když stará neotočila hlavu od okna, pustilo děvče kliku a popošlo k ní [...].⁷

TAJEMSTVÍ KLÁRY BENDOVÉ:

„Půjdu se projít,“ pomyslíla si najednou; „tak dávno jsem už neviděla, jak teče voda přes kamení.“ Trochu zaváhala. Až se matka probudí, bude o ni mít starost [...].⁸

6 ČEP, J. *Polní tráva*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 312–313.

7 ČEP, J. *Hranice stínu*. Praha: Vyšehrad, 1947, s. 212–213.

8 ČEP, J. *Polní tráva*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 341.

Jan Čep jako jeden z mála českých spisovatelů sledoval příchod sovětské armády od počátku s obavami: viděl sice, že to znamená konec fašistické okupace, ale zároveň tušil, že se tím přiblížila nová forma nesvobody a porobení národa. Tuto myšlenku – a zdůrazněme, že prorockou – pak naplno vyslovil v autobiografické skice *Květnové dni* (1954).

Poslední exilovou povídkou a zároveň poslední Čepovou beletristickou prací vůbec je próza *Tři pocestní*. Autor ji napsal na prosbu svého kolegy z Rádia Svobodná Evropa Antonína Kratochvila, který sestavoval antologii české exilové prózy; ta pak vyšla pod názvem *Peníz exulantův* roku 1956 v Mnichově. Základem textu je Čepova vzpomínka na výlet s několika přáteli na jižní Moravu a na noční bloudění polními cestami při návratu z vinného sklípku. Snad vzhledem k takovému námětu je tón autorovy řeči v této próze neobvykle rozverný a plný ironie. Takový rejstřík volil Čep ve svém díle jen málokdy. Jednou z výjimek byla povídka *Na rozchodnou* v knize *Vigilie* (1928). Ta v podobném tónu líčí veselé putování party kamarádů podhorským krajem od hospůdky k hospůdce, a je pozoruhodné, že ji Čep při dalších vydáních ze sbírky *Vigilie* vyřadil. Pokud jde o prózu *Tři pocestní*, Čep později dešifroval její postavy, kterým dal v textu jiná jména.⁹ Mladá dívka, se kterou tenkrát – v povídce i ve skutečnosti – tancoval uprostřed brambořiště za bujarého zpěvu přátel, byla neteř teologa a spisovatele Dominika Pecky Anna Řídká. Měl jsem čest se s touto ženou ještě setkat na počátku 90. let: potvrdila mi, že Čepovo vyprávění se zakládá na skutečné události. Povídka končí vzpomínkou na účastníky onoho nočního bloudění:

*Okolo některých se zavřely zdi vězení, jiní se propadli do světa beze směru, na jehož nezřetelném obzoru mžikají záhadné lucerny. Někteří už překročili hranice prostoru a času.*¹⁰

Podle Čepova životopisce Mojmíra Trávníčka měli být *Tři pocestní* stejně jako výše zmíněná skica *Květnové dni* součástí plánovaného au-

9 TRÁVNÍČEK, M. *Pouť a vyhnanství. Život a dílo Jana Čepa*. Brno: Proglas, 1996, s. 155.

10 ČEP, J. *Polní tráva*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 357.

tobiografického románu o době válečné a poválečné; Čep ho ale nakonec nenapsal.¹¹

Také ve svém finále zní Čepova beletrie zároveň tragikou i nadějí: tragikou globálních hrůz moderní civilizace a nadějí lidského světa tíhnoucího k věčnosti. Čtenářské dojmy z Čepových exilových próz jistě mohou být stejně příznivé jako z jeho povídek a novel napsaných ještě před exilem. Přesto se nemůžeme zbavit pocitu, že jejich náměty se nacházejí mimo tradiční autorův rejstřík a že je to látka pro epiku jiného typu než Čepova. Skutečnost, že se beletristická linie Čepovy tvorby v prvních letech exilu definitivně uzavřela, nebyla dána jen nezájmem zahraničí o příliš subtilní a metafyzicky laděnou prózu českého autora, nýbrž i odtržením spisovatele samého od milovaného rodného kraje, který byl jeho velkým inspiračním zdrojem. A bylo docela logické, že Čep dále pokračoval ve své celoživotní meditaci o „dvojím domově“ především formou eseje a neužíval už prostřednictvím epického žánru. Jeho poslední prózy jsou svědectvím o tvůrčím přelomu, který byl zapříčiněn historickými událostmi a zdaleka se netýkal jen Jana Čepa, nýbrž znamenal různým způsobem celou tehdejší českou literaturu.

Křesťanský myslitel

Pokusíme se načrtnout aspoň některé rysy duchovního portréту Jana Čepa. Vyjdeme z faktu, že Čepovo dílo se rozpadá na část beletristickou a část esejistickou a že obě tyto složky jsou v rovnováze přinejmenším svým rozsahem. Jsou rovnocenné také svým významem? Nebylo by nijak překvapivé tvrzení, že jeho beletrie je reprezentativnější a že má z prestižních důvodů přednost před esejistikou, která je pouhým okrajovým doplněním jeho umělecké tvorby.

Souborné dílo Jana Čepa, které už máme k dispozici v téměř úplné edici, nás ale může přesvědčit když ne o opaku, pak aspoň o jiné a třeba nezvyklé hierarchii a návaznosti mezi žánrovými vrstvami Čepových textů. Je evidentní, že Čepova prozaická tvorba byla v určitém stadiu jeho života uzavřena a že to bylo nejen z důvodů vnějších, jako byla ztráta kontaktu s rodným krajem po útěku do exilu, ale i z důvodů vnitřních, jako bylo zákonitě vyčerpání zvoleného epického i námětového modelu.

11 TRÁVNÍČEK, M. *Pout a vyhnanství. Život a dílo Jana Čepa*. Brno: Proglas, 1996, s. 155.

Dále je zřetelně vidět, že přechod od epiky k esejistice probíhá už v Čepových povídkách a novelách, do kterých jsou – samozřejmě vždycky organicky – vkládány úvahové a meditativní pasáže. Úvaha a meditace postupně krystalizují tak, že už nepotřebují prostřednictví příběhu. A protože postavám typickým pro Čepa, tedy venkovánům nebo intelektuálům pohybujícím se ve venkovském prostředí, nebylo vhodné dávat do úst explicitní vyjádření autorovy filozofie, aby nevypadaly jako věšáky na ideje, začíná Čep brzy formulovat obecné názory přímo, mimo fiktivní prostředí. Takto vzniklé texty už nedoceníme, budeme-li je měřit pouze kritériem uměleckosti, ačkoli i toto hodnocení musí dopadnout velmi dobře. Ale těžko se budeme propracovávat k jádru autorovy osobnosti, dokud Jana Čepa nepřestaneme považovat jen za spisovatele-beletristu a nezačneme ho interpretovat jako toho, kým je mnohem spíš – jako křesťanského myslitele, a kdyby nebyl naprosto závislý na básnickém vyjadřování a vidění světa, dalo by se říct přímo filozofa.

Jan Čep jako křesťanský myslitel je dostatečně originální, abychom ho mohli klást nad průměr odborného vyjadřování na náboženská témata, a zároveň dosti ovlivněný osobnostmi, jako byli Romano Guardini, Jacques Maritain, Gabriel Marcel nebo kardinál Henri de Lubac, které ve svých esejích víckrát připomíná a cituje. Má mnoho z jejich moderní až existencialistické úzkosti, kterou podněcují globální tragédie současného lidstva, a společně s nimi vidí východisko v naději, tedy ve ctnosti, která se musí modernímu člověku vrátit, aby mohlo dojít též k oživení lásky a víry.

Ale kořeny Čepova křesťanského myšlení sahají mnohem dál, dokonce ještě před vznik křesťanství. Jde o antické, jmenovitě římské klasiky, především o Vergilia a Horácia. Čep vidí, jak tito pohané s neobyčejnou citlivostí předjímalí základní prvky křesťanského obrazu života a světa, jako je třeba přítomnost bolesti v samém jádře věcí, vyjádřená Vergiliovým veršem „sunt lacrimae rerum“, nebo vědomí božské moci nad lidskými osudy, která se projeví až po smrti člověka. Antická literatura je pro Čepa znamením, že – řečeno s pomocí slov Nového zákona – Duch vane, kam chce (Evangelium podle Jana 3,8), a že mnohokrát a mnoha způsoby mluvil Bůh k našim předkům, ještě než promluvil skrze svého Syna (List Židům 1,1-2).

Dalším impulsem pro Čepovo křesťanské myšlení je římskokatolická liturgie. Její slova a symboly, spojující nadpřirozená tajemství

s přirozeným darem umění, mají v sobě úchvatný a inspirativní řád, který zvláštním způsobem zobrazuje též úděl člověka na této zemi. Když se připomíná velkopáteční tragédie v době jarního probuzení přírody, když se zhasíná velikonoční svíce v den Nanebevstoupení Páně, když se slaví Soslání Ducha svatého v očekávání žní, všechno to vyzařuje tesknost a naději smíšenou v lidském srdci. A tam, kde mešní modlitba mluví o rozpadu našeho pozemského obydlí a o trvalém domovu v nebi, je přímo slyšet průběžný motiv celé Čepovy tvorby. Čep často mluví o těchto svých inspiračních zdrojích v souvislosti se svou tvorbou beletristickou; my ale o nich můžeme konstatovat, že byly zdrojem inspirace pro jeho křesťanské myšlení vůbec.

A protože duchovní obsah křesťanství nebyl nikdy zprostředkovan pouze jedním filozofickým systémem, bude užitečné si všimnout, k jakému filozofickému typu patří náboženské názory Čepovy. Něco jsme už naznačili jeho zařazením do blízkosti křesťanského existencialismu. Ale to byl až důsledek vývoje, který má počátky jinde. Od prvních povídek nám Čep nabízí své vidění světa jako dvojího domova. První domov, dočasné obydlí pro naši pozemskou existenci, je obrazem a podoběnstvím trvalého domova v nebi. Všechny krásy světa, na kterých spočívá náš tělesný zrak, jsou odleskem krás věčných, které se zatím skrývají našemu nedokonalému poznání. Teprve smrt roztrhne tuto záclonu, a my pak uvidíme nikoli jako v zrcadle, nýbrž doopravdy tváří v tvář. To je křesťanská verze platonismu nebo, chceme-li, platónská verze křesťanství. Víra ve stvoření a vykoupení totiž Čepovi nedovoluje, aby prvním domovem pohrdal; naopak jeho dílo je unikátním vyznáním lásky k pozemskému životu. Zůstává ovšem otázka, jaká je souvislost nebo návaznost mezi naším nedokonalým poznáním a mezi oním prohlédnutím ve věčnosti, jakmile nám spadnou šupiny z očí. Tady Čep svému vrozenému platónství dosti povolil; přirovnává (v próze *Zápisky Jiljího Klenu*, a to v typicky esejistické pasáži, kde titulní postava v rámci „osvětové přednášky“ promlouvá k posluchačům o svých duchovních zkušenostech) lidský život ke hře na slepou bábu a jeho konec k rozvázání šátku na očích,¹² aniž se ptá, je-li opravdu úmyslem Božím nechat člověka celý život slepě tápat. Čepovo křesťanské myšlení patří tedy k typu platónsko-augustinovsko-pascalovskému, ale tím není jeho charakteristika

12 ČEP, J. *Modrá a zlatá*. Praha: Vyšehrad, 1942, s. 81.

vyčerpána. Čep totiž vyrůstal a dlouho působil v prostředí, kde naopak dominoval typ aristotelsko-tomistický. Myslím tím oficiální katolickou filozofii i kruhy katolických intelektuálů za první republiky, jako byla Florianova Stará Říše s programovou oddaností tridentskému katolictví nebo olomoučtí dominikáni v čele se Silvestrem Braitem, nejpilnější popularizátoři díla sv. Tomáše Akvinského v té době u nás. Tady všude se Čep pohyboval, publikoval a nepochybně třibil svoje názory. Bylo by potřeba dalšího bádání, abychom zhodnotili tyto interakce a vyjádřili vztah mezi vrozeným platonismem a ovlivňujícím tomismem u Jana Čepa. Už teď ale tušíme, že právě tady je klíč k celkové charakteristice Čepova křesťanského myšlení a k vysvětlení jeho jedinečnosti.

Čepova ontologická koncepce, která kromě vnějšku vidí také vnitřek skutečnosti, nevypadá nijak originálně; je v respektujícím souladu s křesťanskou filozofií. Ale nabývá speciálního zaostření v polemice s marxismem. Čep se necítí profesionálním filozofem, a přece dokáže postavit na hlavu tzv. základní filozofickou otázku, kterou marxismus klade. Upozorňuje, že otázka, zda je prvotní hmota, nebo duch, je položena nesprávně, pokud budeme s marxisty považovat za ducha pouze lidské vědomí, a ne už tvůrčího ducha Božího. Podobně aplikuje svou teorii poznání, opřenou o výrok sv. Pavla „nyní vidíme jako v zrcadle, ale potom uvidíme tváří v tvář“ (1. list Korintánům 13,12). Považuje za nebezpečné, že marxismus se orientuje pouze na vnější stránku světa i člověka a přitom „dělá neodůvodněný a nevysvětlitelný skok od takzvaných vědeckých faktů do oblasti čiré utopie“.¹³ Proti marxismu se Čep ohrazuje zvláště tehdy, když se dostává na pole antropologie. Vidí v marxismu strašlivé znetvoření člověka, zploštění lidské bytosti na biologicko-psychickou složku a degradaci v pouhého pracujícího živočicha. Individuální hodnota člověka, kterou se pokouší rozdrobit jak marxistický kolektivismus, tak třeba orientální nauky o převtělování, se rodí v tajemném společenství živých a mrtvých. Lidský jedinec má podle Čepa tady na zemi i ten úkol, aby napravil rovnováhu viny a milosti v linii předků i potomků svého rodu. Z toho pak přirozeně vyplývá Čepovo přesvědčení, že dějiny i přes tragické absurdity mají svůj smysl, že míří ještě dál za svou pozemskou fázi a ústí do hlavního toku věčnosti. Marxistické učení o historickém determinismu vedle

13 ČEP, J. *Samomluvy a rozhovory*. Praha: Vyšehrad, 1997, s. 192.

toho vypadá jako strašidlo, které tehdy obcházelo Evropou, aby čerstvě podmaněným národům sovětského impéria vysvětlilo, že jejich nová situace je zákonitá a neodvratná.

Vrátíme-li se tedy k naší výchozí otázce, jaké rysy tvoří duchovní portrét Jana Čepa, můžeme po těchto úvahách odpovědět třeba takto: Jan Čep je umělec a křesťanský myslitel, který miluje člověka. Protože miluje člověka, rád by se s ním rozdělil o perspektivu věčného života v Bohu. A protože současný člověk této perspektivě nedůvěřuje, snaží se Jan Čep překonat tragické nedorozumění křesťanství se světem. V tom je samo ostří jeho díla a typický znak jeho osobnosti; v tom je také inspirace pro nás, kdo Janu Čepovi tak rádi nasloucháme.

Souvislosti epiky a esejistiky

Zamyšlení nad souvislostmi Čepovy epiky a esejistiky vychází ze zjištění, že obě tyto složky Čepova díla jsou rovnocenné jak svým rozsahem, tak významem. Bývá-li někdy oprávněné považovat beletristické práce za reprezentativnější část autorova odkazu, kdežto texty esejistické jen za okrajový doplněk umělecké tvorby, pak v případě Jana Čepa, aniž chceme situaci pouze zrcadlově obrátit, můžeme konstatovat poměr v jistém smyslu opačný. Esejistika není doplněním, nýbrž logickým pokračováním a vyvrcholením Čepova díla. Jádro básníkovy sdělení, které je utkáno především z meditace, se v esejích jakoby vylouplo a vykrytalizovalo, takže už nepotřebuje prostřednictví příběhu. Současné Trávníčkovy vydání Čepových spisů, které ve svazcích *Samolůvky a rozhovory* (1997) a *Poutník na zemi* (1998) pokročilo k méně přístupným textům z doby autorova exilu, nás může o této hierarchii přesvědčit. Souvislosti Čepovy epiky a esejistiky budeme zkoumat z hlediska literárněhistorického, žánrového a obsahového.

Už sama literární historie nám napovídá, že Jana Čepa je třeba považovat stejným dílem za prozaika i esejistu. Objem jeho esejistické produkce, do které můžeme počítat i texty autobiografické, je zhruba srovnatelný s rozsahem jeho prací beletristických. Značná část Čepových esejů vznikla ještě před jeho útekem do exilu, v tematickém a výrazovém příbuzenství s jeho povídkami a novelami: obsahuje ji svazek *Rozptýlené paprsky* (1993) a mimo Čepovy spisy vydaný soubor *Umění a milost* (2001). V následujícím období Čepova tvůrčího života pak esej

dominuje. Je to dáno jak vnějšími podmínkami Čepovy pravidelné spolupráce s Rádiem Svobodná Evropa, tak zřejmě i vnitřní logikou vývoje jeho tvorby, která dospěla k potřebě formulovat myšlenky obecnějšího charakteru přímo, mimo fiktivní prostředí.

Logiku tohoto posunu můžeme objasnit z hlediska žánrového. Už v jeho povídkách a novelách najdeme pasáže, které by po vystřížení z epické osnovy mohly figurovat jako zlomek eseje. Příkladně třeba promluvu převora k Lucii Laurové z knihy *Zeměžluč*, kde se promýšlí rozdíl mezi křesťanským a pohanským přístupem k utrpení, nebo kázání faráře Hrubého v povídce *Zatopená ves*, kde se symbolicky přirovnává stěhování ze starých příbytků do nových k životní pouti člověka do budoucího domova v nebi. Zvlášť ilustrativním příkladem prorůstání epiky a esejistiky je scéna z novely *Zápisky Jiljího Klena*, kde vesničtí osvětoví činitelé požádají hlavního hrdinu o přednášku. Víme, že Jan Čep se věnoval přednáškám pro veřejnost velmi intenzivně a že mnohé z jeho publikovaných esejů byly původně takto předneseny. Pak přichází proslav Jiljího Klena, v jehož závěru čteme:

„Budte si vědomi, že každý zaujímáte důležité místo, pro které jste byli schválně stvořeni, a že vás na něm nemůže nikdo nahradit. Každý váš skutek je spočten a vaše jména a vaše podoby jsou stvořeny pro věčnost.“¹⁴

Tyto myšlenky v podobných formulacích najdeme často na stránkách Čepových esejů a je pravděpodobné, že autor v této scéně zachytil jak vlastní zážitek, tak některý z vlastních projevů. Vlohy pro veřejné řečnické vystupování možná hrály roli v době, kdy Jan Čep uvažoval, nemá-li se zasvětit kněžskému povolání. Jeho texty dosvědčují, že byl velmi citlivý na obsahovou i formální stránku kázání a často si asi pomyslel, že by dovedl kázat lépe. Tušíme to z jeho stati *Krmení venkova*, mimochodem napsané pro Durychův provokativní časopis *Rozmach*, čímž si můžeme vysvětlit pro Čepa neobvyklý ironický tón:

Jděte do kostela a [...] zkuste poslechnout kázání, vydržíte-li to! Z úst kaplanových uslyšíte krasořečnictví nejbanálnějšího typu, citáty

14 ČEP, J. *Modrá a zlatá*. Praha: Vyšehrad, 1942, s. 80.

z Goetha, Seneky a Vrchlického, fráze o moderních pohanech a katolické renesanci s celou terminologií lidoveckých žurnálů. Káže-li farář, položí vám hlavně na srdce, abyste poslouchali svých rodičů a představených a byli jim vděční. Je vám úzko, pomyslíte-li, že tohle má být posilou uštváním duším, napolo rozdrčeným pod tíží tvrdých dnů, a divíte se, že jich sem nechodí ještě méně.¹⁵

Charakter kázání – ve smyslu nabádavého poučení posluchačů o duchovních skutečnostech – můžeme ostatně připsat mnoha jeho esejům.

Změnu epického výrazu v esejistický můžeme pozorovat i na tom, jak se uzavíralo Čepovo prozaické dílo. Čep si byl vědom námětové i myšlenkové monotematicčnosti svých próz a jeho ojedinělé pokusy zpracovat jinou látku – například zážitky z protektorátu, reflektované v posledních prozaických knihách *Polní tráva* a *Cikáni* – svědčí o určité rozpačitosti a bezradnosti. Když pak po opuštění vlasti Čep ztratil rodnou půdu pod nohama, nebyl už schopen hlavní téma své prózy rozvíjet. Ztráta vlasti byla ale jen vnějším činitelem. U Čepa najdeme i pochybnosti o epice jako takové. V titulní próze souboru *Polní tráva*, kde hlavní hrdina naslouchá nesouvislým vzpomínkám svého děda, čteme tato slova:

Příběh života, říkává se, nebo dokonce drama života... Jak pěkně to bývá vykrouženo v knížkách! Figury jsou tam důmyslně rozestaveny a scházejí se nebo rozcházejí jaksí účelně, dbajíce na to, aby před čtenářem rozvinuly souvislý a napínavý děj, který je skryt hned v samém začátku jako kel v semeni. V knížkách to tak bezpochyby musí být, kdo by je jinak četl. Ale ve skutečnosti tomu bývá jinak; náš život je rozdroben v malé šedivé úlomky, rozházené po zemi bez ladu a skladu [...] Nějak to ovšem spolu všechno souvisí a nějaký smysl to má, ale ten je skryt našemu nepozornému zraku, který postřehne jenom věci hmotné a možná vedlejší.¹⁶

To nemusí být jenom explikace Čepovy vlastní epické metody; to může být také zdůvodnění žánrové proměny.

15 ČEP, J. *Rozptýlené paprsky*. Praha: Vyšehrad, 1993, s. 174–175.

16 ČEP, J. *Polní tráva*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 191.

Mojmír Trávníček ve své monografii nachází v Čepově vrcholné esejistice tři hlavní složky: předně „malé řeči sváteční“ neboli promluvy ke křesťanským svátkům, dále „polemicky zaměřené úvahy časové a nadčasové, usilující o lidský svět“, a nakonec „sebezpytující samomluvy a rozhovory“.¹⁷ Ovšem zárodky těchto tří vrstev se objevují už v Čepových prózách. Kousky „malých řečí svátečních“ objevíme všude tam, kde hrdinové prožívají Vánoce, Velikonoce či letnice: stačí připomenout Jakuba Kratochvíla a jeho cesty na roráty nebo povídku *Poslední Velikonoce* z cyklu *Děravý plášť*, přičemž nejde o samotné líčení slavností, nýbrž o autorův komentář k nim, který zpravidla nikdy nechybí. „Úvahy usilující o lidský svět“ už nejsou v prózách tak četné; Čep se tu programově vyhýbal politické aktuálnosti. Přesto má třeba v *Modré a zlaté* popis oslav Prvního máje s tímto komentářem: „Kdo je vinen, že byla takto zesměšněna spravedlivá pře chudých?“¹⁸ Bylo by zajímavé zjistit, proč tento dodatek chybí ve 4. vydání z roku 1942, vypustil-li ho sám autor, nebo protektorátní cenzura. Nicméně myšlenka, že komunismus zneužil práva chudých, je široce rozvinuta v knize esejů *O lidský svět*.¹⁹ A „sebezpytující samomluvy a rozhovory“ pak tvoří psychologické jádro Čepových próz: ať už jde o analýzu samotářství v postavách Jakuba Kratochvíla a Jiljiho Klena, nebo o obraz lítosti nad uplynulým životem v povídce *Samomluva*, nebo o společenství živých a mrtvých v *Cestě na jitřní*, to všechno pak najdeme domyšleno v esejích zvláště z exilu.

Z hlediska obsahového je Čepova esejistika předznamenána v podstatě už v první povídce jeho první knížky *Dvoji domov*. Když se malý Jeník poprvé poleká nekonečnosti vesmíru, maminka ho utěšuje:

„Jeníčku, věř, nejsme sami a nic nemůže být nadarmo. Snad se jednou všechno dovíme.“²⁰

Všimněme si dobře těchto čtyř myšlenek: „Jeníčku, věř“ – to je základní postoj Čepa jako křesťana k tajemství světa a člověka. „Nejsme

17 TRÁVNÍČEK, M. *Pouť a vyhnanství. Život a dílo Jana Čepa*. Brno: Proglas, 1996, s. 107–108.

18 ČEP, J. *Modrá a zlatá*. Praha: Melantrich, 1938, s. 66–67.

19 Viz ČEP, J. *Samomluvy a rozhovory*. Praha: Vyšehrad, 1997, s. 7–125.

20 ČEP, J. *Dvoji domov*. Praha: Vyšehrad, 1991, s. 14.

sami“ – to u Čepa vždycky znamená pocit společenství s živými i mrtvými i s Bohem, který prožil náš lidský život. „Nic nemůže být nadarmo“ – tím je vyjádřena Čepova důvěra ve smysluplnost lidských dějin a jejich naplnění ve věčnosti. A věta „Snad se jednou všechno dovíme“ obsahuje v kostce Čepovu teorii poznání, vycházející z výroku sv. Pavla: „Nyní vidíme jen jako v zrcadle, ale potom uvidíme tváří v tvář“ (1. list Korintánům 13,12). Pak už následují nesčetné variace těchto myšlenek v textech epických i esejistických, v díle, které se od počátku do konce vyznačuje podivuhodnou jednotou a které také k jednotě lidského světa významně přispívá.